

خط و کتابت مانوی

یگانه بهادر

چکیده

خط و کتابت یکی از افتخارات ایران زمین است که از دیرباز تاکنون پیوسته مورد عنایت هنروران و صاحب نظران قرار گرفته است.

نگارنده در این مقاله سعی بر این دارد تا برگی از شاهکارهای هنر کتاب آرای ایران عهد باستان را به روی آورده، مورد تفحص و بررسی قرار دهد.

انتخاب مانویان ازین روست که مانویت یکی از پایه گذاران هنر کتابت و تذهیب است. نگارگر نور ایران باستان، ازین اعجاز برای بیان دیدگاه عرفانی خویش بهره گرفته است. در حقیقت اهمیت مانویت در هنر ایران ازین روست که به هنر نقاشی و کتاب آرای نوعی اصل اخلاقی بخشیده، آن را زنده نگه داشته و شیوه ای سنتی و قراردادی در آن پدید آورده است.

واژگان کلیدی

آیین - اسطوره - افسانه - تذهیب - حروف سر آغاز - عرفان - کیش - نماد.

یکی از عمده‌ترین آیین‌های قدیمی در ایران باستان، مانویت است که در زمان ساسانیان، توسط مانی پایه‌گذاری شد.

مانی، بنیان‌گذار و مروج آیین روشنی، برای آنکه آیین خود را جهانی کند، عناصر بومی ملیت مختلف را به عاریت گرفته و در آیین خود گماشته بود. همچنین برای درک بهتر مردمان هر منطقه، به زبان آن منطقه به تبلیغ و تشریح آیین‌اش می‌پرداخت.

بر خلاف سنت شفاهی رایج زمان ساسانیان در ایران، مانویان یکی از ابزار مهم تبلیغی خود را کتابت می‌دانستند، زیرا از این طریق بهتر می‌توانستند آموزه‌های خویش را گسترش دهند و مروجان نیز ناگزیر سنجیده‌تر سخن می‌گفتند.

جالب توجه اینکه، پیروان مانی به آثار نوشتاری بسیار اهمیت می‌داده‌اند. هیچ آیینی نیست که این همه آثار از آن باقی مانده باشد. به هر زبانی از آنها آثاری به جاست. از جمله: دست‌نوشته‌های قبطی - فارسی میانه و پارسی - سغدی - چینی - ترکی (اویغوری) و نظایر آنها. و این دال بر وفور نویسندگان و روشنفکران توانا در این کیش است.

مانی هنر را در خدمت مذهب به کار بسته بود. در حقیقت، پیام‌آور روشنی دنیای باستان دریافته بود که چگونه کلمه و تصویر را به هم آمیزد و در جهت تبلیغ آیین‌اش، به کار گیرد. مانی ذوق هنری خود را در تعالیم آیینی‌اش سازماندهی کرده و از هنر در راستای ترئینات خط و کتابت برای اشاعه تفکرات مذهبی خود بهره گرفته بود.

خط و کتب مانویان

بر خلاف سنت شفاهی رایج زمان ساسانیان در ایران، کتابت یکی از ابزار مهم تبلیغی مانویان در طول حیاتشان بود. زیرا از این طریق بهتر می‌توانستند آموزه‌های آیینی خود را گسترش دهند و مروجان نیز ناگزیر سنجیده‌تر سخن می‌گفتند. آثار اصیل و مجموعه آیینی مانوی شامل هفت کتاب است که به زبان بومی مانی - سریانی آمیخته به گویش ادسایی - از شاخه‌های آرامی شرقی نوشته شده‌اند. شاید علت انتخاب این زبان بدین سبب بوده است که در آن زمان، زبان سریانی زبان مهم بین‌النهرین بود و اهمیتی به‌سزا داشت و چون مانی آیین خود را جهان‌شمول می‌دانست، با این مهم، سعی بر اثبات

خود داشته است.

البته سیدحسن تقی زاده در باره مانی و آیین او معتقد است:

«مانی مخترع خط جدیدی هم بوده دارای حروف مصومه که کتب مانویان پارتی زبان و پارسیک زبان و سغدی زبان و غیره به آن خط (که سابقاً آن را استرنجلو نامیده‌اند) و مشتق از سریانی و ساده‌تر است نوشته شده است» (تقی زاده، ۱۳۲۸: ۱۷).

لازم به ذکر است که این خط کمک زیادی در درک خط پهلوی ما کرده است، زیرا که چه بسیاری از کلمات ایرانی که در خط پهلوی معروف غامض و مشکوک بود، وقتی که در آن خط دیده می‌شود که خالی از هزاروش و روشن و غیرقابل اشتباه است، صحیح خوانده می‌شود، (تقی زاده، ۱۳۲۸: ۱۷).

به هر حال، تنها کتابی که به زبان فارسی میانه نگاشته شده، کتابی است به نام «شاپورگان» که در آن چکیده اندیشه‌های خود را برای شاپور اول ساسانی بیان کرده و آن را به شاپور اول اهدا کرده است. علت تألیف شاپورگان به زبان فارسی میانه این بوده است که سخنور با ذکاوت روحانی قصد داشته برای پیشبرد تعالیم خود، با به کاربردن زبان امپراتوری جدید که همان زبان سلسله ساسانی بوده احترام خویش را به فرمانروای جدید (شاپور اول) ثابت کند (ویدن گرن، ۱۳۷۶: ۱۰۲).

طبق گفته ابن ندیم در الفهرست کتاب‌های مانی به شرح زیر است:

سفرالاسرار - سفرالجباره - فرائض نیوشایان فرائض گزیدگان شاپورگان سفرالاحیا - فرقماطیا^۱ مشهورترین کتاب مانی آردهنگ^۲ است که در فارسی ارتنگ و ارزنگ خوانده می‌شود و سراسر تصویری است و شامل تصاویر عجیب و غریب و افسانه‌ای و درهم و برهم و پر شاخ و برگ با جزئیات و پیچیدگی‌های خاص بود و در آن نگاره‌هایی به قلم مانی در باره کیهان شناخت و تغییر آن آمده بود.

مانی تمام اساطیر مانوی، داستان آفرینش و اصول اعتقادی آیین خود را در این کتاب به تصویر کشیده است. وی بر این باور بود که سخنانش باید به گونه‌ای بیان شود که برای همه مردم قابل فهم باشد. کتاب ارزنگ را می‌توان ابتکار مانی برای تکمیل آموزش آیین خود به توده مردم به‌ویژه کم‌سوادان و کم‌دانشان دانست. در فرهنگ فارسی دکتر معین آمده است:

«وی برای اینکه اصول آیین خود را به بی‌سوادان بیاموزد، آنها را با تصاویر زیبا در کتاب‌های خود جلوه‌گر می‌ساخته است و به همین سبب وی را مانی نقاش می‌گفتند.»

جالب توجه اینکه، پیروان مانی به آثار نوشتاری بسیار اهمیت می‌داده‌اند. هیچ آیینی نیست که این همه آثار از آن باقی مانده باشد. به هر زبانی از آنها آثاری به جاست. از جمله: دست‌نوشته‌های قبطنی - فارسی میانه و پارتی - سغدی^۳ - چینی - ترکی (اویغوری) و نظایر آنها. و این دال بر وفور نویسندگان و روشنفکران توانا در این کیش است.

در آغاز سده ۲۰ بسیاری از نوشته‌های چینی در ترکستان چین، پیدا شد. در میان این دست‌نوشته‌ها آثار مانوی نیز به چشم می‌خورد و نشان می‌داد که مانویان تا سده‌های میانه در ترکستان به نوشتن آثار خود ادامه می‌داده‌اند.

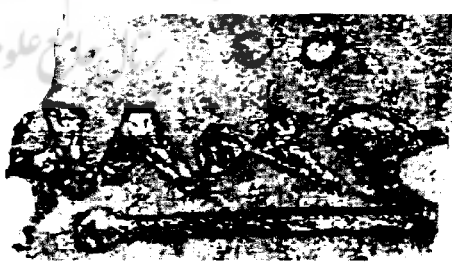
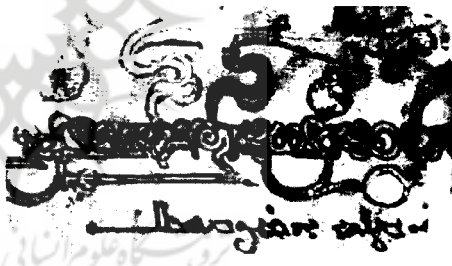
تزئینات کتاب‌های مانوی

تزئینات و نوشته‌ها در کتاب‌های مانوی، آنها را منحصر به فرد نموده است. وجه بارز و مختص مانوی‌ها در ارائه کتاب‌هایشان ارتباط بسیار نزدیک بین نوشته و تصویر است. آنها برای نقطه‌گذاری یک لکه سیاه می‌گذاشتند و دور آن را یک بیضی با رنگ صورتی یا نارنجی می‌کشیدند و گاهی هم به جای لکه، گل زیبای رنگارنگی می‌گذاشتند. به دلیل این ویژگی یگانه در نقطه‌گذاری، دست‌نوشته‌های مانوی فوراً با یک نگاه شناخته می‌شود.

در کتب خطی مانوی تزئینات گلداز بعضی اوقات از عنوان فراتر رفته و همه حاشیه صفحه را فرامی‌گیرد و این طرحی است که برای سنت هلنی که حاکم بر تزئینات اروپایی و آسیای غربی است، بیگانه است (پوپ، بی تا: ۱۴) حروف آغازین نوشته‌ها بزرگ‌تر و بالاخص با یک شکل هنری یا تزئین خاص نوشته می‌شد، مثلاً اطراف آنها گل و بته یا شاخ و برگ می‌کشیدند.

از طریق جوامع بین‌النهرین بود که مانویان ارتباطات خود را با همه آسیای غربی و شاید آفریقا حفظ کردند و از طریق تعدادی اشیاء که در تورفان پیدا شده ارتباط با قیطون هم معلوم شده است. بنابراین هنر مانوی یک هنر منزوی نبوده و تا دشت‌های آسیایی پیش رفته، اما تعیین جایگاه واقعی آن به خاطر پیچیدگی مراحل و انتقال‌های هنری که از ویژگی‌های قرون وسطی است، ممکن نیست؛ ضمناً ویژگی‌هایی در هنر مانوی یافت شده که در قرون بعد مجدداً در دیگر هنرها و در کشورهای دورتر از منطقه اویغور ظاهر می‌شود. برای مثال، عنوان یک دست‌نوشته برای اولین بار با حروفی بسیار بزرگ‌تر از حد معمول و با رنگ‌های روشن، اکثراً مطلا و همیشه با مرز و فاصله زیاد که تشکیل نوارهای در

اهتزاز، شاخه‌هایی با انارهای بزرگ و انواع گل، از آن گل‌هایی که سنت آگوستین، مانویان را برای بد به کار گرفتن مفاهیم عالم خلقت سرزنش می‌کند، نمایش داده شده است. نمونه‌های گلدار دیگر به عنوان زمینه دست‌خط با گل‌هایی که در نوشته فرو نمی‌رود، یا آنها را نمی‌پوشاند، دیده می‌شود. از این نمونه‌ها در دست‌خط‌های کوفی خراسان در مسجد خرگرد یا مقبره سنگ‌بست در عصر محمود غزنوی یا در قبر شاهزاده دیده می‌شود. همان مفاهیم تزئینی گرچه در فرم‌های محدودتر در دست‌خط‌های قبطی قرن هشتم یا نهم یافت شده و در تضاد کامل با سبک مینیاتور غرب است، چون تحت تأثیر ژرمن‌ها که قصد تبدیل حروف به شکل حیوان یا درهم پیچیدن استادانه آن را داشتند، است (پوپ، بی تا: ۱۴).

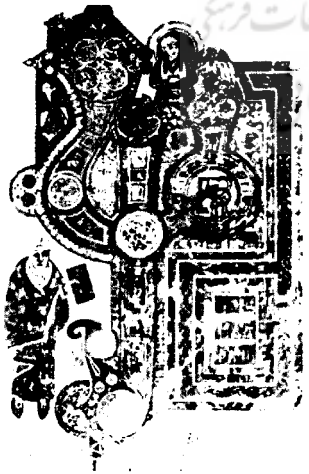
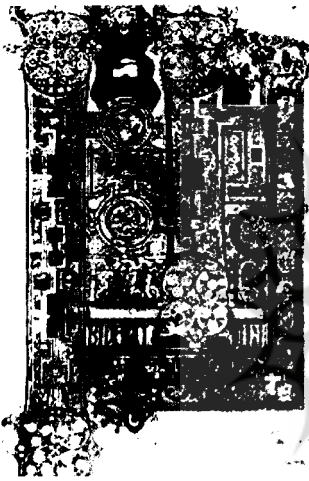
فصلنامه هنر
شماره ۸۲
۱۴۴

۱- بخشی از نوشته‌های طلا کاری شده به همراه دورگیری‌های چند رنگ SMPK، موزه ایندیش کانتس، برلین، و SBPK، برلین - برندنبورگیش آکادمیک ویزنشافتن، تورفان، برلین

کتاب کلز^۲

از نسخ خطی غربی می توان به «کتاب کلز» اشاره کرد که وجه بارز این کتاب، طرز صفحه بندی با حروف سر آغاز است. بدین معنا که در اکثر صفحات، اولین حرف از اولین کلمات یک بند [پاراگراف] بسیار درشت تر نگاشته شده و شکل حیوان یا انسان در آن گنجانده شده است. نزدیکی این حروف سر آغاز با دست نوشته های مانوی موجود کاملاً هویداست.

فصلنامه هنر
شماره ۸۲
۱۴۵

شیوه رومانسک

در قرن یازدهم میلادی در اروپا شیوه‌های محلی متنوعی در مصورسازی کتب پدید آمد که همه را تحت عنوان رومی وار (رومانسک) می‌نامند. شیوه‌های رومانسک متداول در انگلستان را «نورمان» می‌خوانند. یکی از نمونه‌های برجسته آن در زمینه مصورسازی «کتاب مقدس وین چستر» است که از مشخصات عمده این کتاب وجود حروف سرآغاز بسیار درشت است، تا آن حد که گاهی یک صفحه را اشغال می‌کند، و همچنین مملو از عناصر تزئینی است.^۵

همچنین در اواخر قرن ۱۲ در نسخه‌های خطی قرون وسطی بیشتر از ورق طلا استفاده می‌شد.

مطالای در کتب مانویان

شایان ذکر است، از مشخصات بارز کتاب‌آرایی مانوی استفاده از فلز طلا در تزئینات و حاشیه‌ها و جلد کتاب بوده است، به طوری که در برخی روایات نقل می‌کنند: «وقتی که چهارده کیسه بزرگ از این کتب سوخت از میان آتش طلا و نقره جاری شد» (پوپ، بی تا: ۹).

به این ترتیب مانوی‌ها سنت خوشنویسی را ادامه دادند، به طوری که بعدها مشرق زمین به خاطر آن مشهور شد. با این حال آنها مانند خوشنویسان اسلامی اجازه نمی‌دادند نوشته آن قدر تزئین شود که اصل با عنصر تزئینی مخلوط شود. نوشته‌ها و از جمله عنوان‌ها همیشه خوانا باقی می‌ماند، مقایسه یک صفحه دست‌نوشته مانوی با یک صفحه دست‌نوشته زینتی کوفی این نکته را روشن می‌سازد. گاهی اوقات عنوان یک فصل به نظر می‌رسد که از تحولات بعدی حکایت می‌کند (ویدن گرن، ۱۳۷۶: ۱۴۶). در واقع تصویر و متن از نظر محتوایی هم خوانند و این بدان سبب است که نقاشی در خدمت کتاب‌آرایی است.

به هر حال آنچه مسلم است آنکه، تصاویر و خط خوب در میان کتب مانویان معمول بوده است. نقاشی صفحات کتاب مانویان تنها نمونه قدیمی نقاشی ایران است.

«تذهیب کاری‌های کتاب‌های مذهبی نزد مانویان رواج بسیار داشته و در حقیقت صحنه‌ای از نمایش آزاد کردن نور و روشنایی به شمار می‌رفته است. در این راه مانویان برای نمایش روشنایی در آثار خود از فلزات گران‌بها بهره‌جویی می‌کردند» (تجویدی، ۱۳۷۵: ۳۲).

کسلر در مانی ذکر کرده است: کتاب‌های مانوی نه تنها با دقت نوشته و به زیبایی مصور می‌شد، بلکه

در سایر موارد نیز به شکلی ممتاز تهیه می‌شد. نویسنده دانشمند و عالم، جاحظ (فوت ۸۵۹ م) می‌گوید که یک بار ابراهیم سندی به او گفت: ای کاش زندیق‌ها این همه به صرف هزینه روی اوراق تمیز و سفید و مصرف مرکب براق و اهمیت قائل شدن برای خوشنویسی و زحمت دادن به کاتبین متمایل نبودند. چون حقیقتاً هرگز ورقه‌ای که بتواند با برگی از کتاب آنها و خطی که با خط کتاب‌های آنها رقابت کند ندیده‌ام (ویدن گرن، ۱۳۷۶: ۱۴۷).

الجحیز نویسنده‌ای کثیرالتألیف و مسلمان است که به بیشترین نمونه فعالیت هوشمندانه علاقه‌مند است (وفات ۸۶۹ م، ۲۵۵ هجری) و یک مباحث خود با ابراهیم ابن السندی را ضبط کرده، او می‌گوید: باعث خرسندی است که زنادقه [مانویان] در صرف پول برای کاغذ مرغوب و مرکب سیاه-درخشان به منظور تهیه بهترین دست‌نوشته به وسیله بهترین خطاطان اشتیاق دارند، من تاکنون کاغذی مرغوب‌تر یا دست‌خطی زیباتر از آنچه آنها در کتاب‌هایشان به کار برده‌اند، ندیده‌ام. با وجود علاقه‌ای که به پول دارم و از صرف آن بیزارم، به منظور نشان دادن علاقه‌ام به یادگیری هر چه بیشتر که دلیلی بر اصالت روح و آزادی آن از مسمومیت دیوانگی است، حاضرم برای کتاب سخاوتمندانه خرج کنم. اما جحیز بیشتر به محتوای کتب علاقه داشت تا کارهای هنری‌شان و می‌گوید که به ابراهیم چنین پاسخ داده: «صرف هزینه گزاف جهت کتب زندیقان با مخارج مسیحیان در کلیساهایشان قابل مقایسه است و ما می‌توانیم این امتیاز را به زندیقان به خاطر ادبیات خوب و شوق ایشان به پراکندن آن بدهیم. اما ای کاش کتاب‌هایشان شامل گفتارهای اخلاقی یا فلسفه و منطق یا دستورات پیامبران بود، یا به مردم هنرهای مختلف و کارهای دستی و راه حصول معاش یا تجارب یاد می‌داد و یا مقالاتی درباره کارهای عملی یا علوم اجتماعی یا هر موضوع فرهنگی یا معنوی برای بشر حتی با وجود ایراد و خطا می‌بود.

اما به عوض اینها کتاب‌هایشان فقط از امور مذهبی صحبت می‌کند و هدفی جز تمجید از مرام خود ندارند، بنابراین مخارج گزاف آنها با مخارج مجوسان برای آتشکده‌هایشان یا مسیحیان برای صلیب‌های طلایی‌شان یا هندوان برای نگهبانان بودایی‌شان قابل مقایسه است. اگر آنها واقعا مشتاق دانش بودند، مانعی در راهشان نبود، چون کتاب‌هایی در مورد خرد فراوان است و مسیر دانش راحت و مشهود است. پس چرا آنها درست مثل مسیحیان که مخارج هنگفتی صرف پرستشگاه‌های خود می‌کنند، پولشان را صرف کتاب‌های مذهبی‌شان می‌کنند؟» (پوپ، بی‌تا: ۸)

آگوستین نیز در کتاب خود (در رد فاست، فصل ۱۳ بند ۶ و ۱۸) از نسخ دست‌نوشته عالی و ممتاز مانوی در قطع‌های بزرگ صحبت می‌کند (ویدن گرن، ۱۳۷۶:۱۴۷) و در آن از صحافی محکم و تزئینات آن سخن می‌گوید (پوپ، بی تا: ۸) ارزش این قبیل نوشته‌ها و کتاب‌ها به خاطر قشر طلای ضخیمی که در مینیاتورهای گرداگرد صفحات به کار می‌رفت افزون‌تر می‌شد (ویدن گرن، ۱۳۷۶:۱۴۷).

دست‌نوشته‌های کهن مانوی نمونه ممتاز و راستین هنر کتاب‌نگاری است (کلیم کایت، ۱۳۸۴:۳۳). جنس ورقی که بر روی آن می‌نوشتند، ابریشم، چرم و کاغذ بود. برای نوشتن بر روی چرم بیشتر از چرم گوساله و گاهی هم از چرم معمولی استفاده می‌شد. ابریشم به نظر می‌رسد که در دوران اشکانی‌ها و ساسانی‌ها و تنها در میان طبقات بالا به کار می‌رفته و در نتیجه اسناد رسمی دربار بر روی ابریشم بوده، اما گویا آگوستین در مغرب زمین تنها به دست‌نوشته‌های روی پوست گوساله برخورد کرده است، زیرا در این باره می‌گوید: «همه آن پوست‌های زیبا را» کاغذ از بروسونیا یا علف چینی [برگ خیزران] و به ندرت از کنف تهیه می‌شد. مسلماً تا آن زمان هنوز کاغذ از پنبه تهیه نشده بود. تولید زیاد کاغذ به احتمال قوی از ملزومات کار تبلیغات بودایی در شرق ایران و آسیای مرکزی بوده است. همچنین عقیده بر این است که سغدی‌ها اولین قومی بودند که کاغذ را در مقادیر زیاد در سغد و شرق ترکستان تهیه می‌کردند (کلیم کایت، ۱۳۸۴:۱۴۹).

نوشته‌ها معمولاً با مرکب سیاه که قطعاً کیفیت مرغوبی داشته و قرن‌ها در برابر رطوبت و شرایط اقلیمی مقاومت کرده، نوشته می‌شد. نی و قلم مو وسیله کتابت بوده، خصوصاً قلم مو که نزد سغدی‌ها و اویغوری‌ها به وفور برای کتابت به کار گرفته می‌شد.

ترتیب نوشتن متون نیز در نهایت دقت انجام می‌شد، یک صفحه کتاب با تمامی سطح آن از نوشته پوشیده می‌شد، یا به دو ستون و یا بیشتر تقسیم‌بندی می‌گردید.

عنوان‌ها احتمالاً درشت و رنگی و در هر طرف مقاله که شرح آن می‌رفت گذاشته می‌شد. گل‌ها و تزئینات اطراف آن از همان رنگ نوشته بود، اما نقطه‌گذاری‌ها با رنگ‌های متضاد و به صورت خط و نقطه انجام می‌گرفت.

برای اجتناب از یکنواختی گاهی سطرهایی به رنگ دیگر که معمولاً ارغوانی بود، بین دو سطر سیاه رنگ معمولی نوشته می‌شد. همچنین برگ‌های دست‌نوشته رنگارنگی وجود داشت که روی هر یک

از آنها دوازده سطر را به دو ستون شش سطری با رنگ‌های متناسب تقسیم می‌کردند. جلد کتاب‌ها بنابر الگوی اروپایی غالباً بخش ذی قیمت کتاب بود. گوشه‌های جلد، اغلب با عاج یا چرم لعاب داده و یا با پوست گوساله پوشیده می‌شد، جلد عبارت بود از صفحه‌ای مقوایی که با قابی از یک ورقه ضخیم طلا و یا صدف لاک‌پشت تزئین می‌شد (کلیم کایت، ۱۳۸۴: ۱۵۰).

لوکک نیز درباره متون مانوی می‌نویسد: متن به گونه‌ای مرتب شده که فضای کامل صفحه را با سطور کامل پر می‌کند، یا آن را به دو ستون موازی یا بیشتر تقسیم می‌کند که اغلب به سطرهای قرمز پررنگ یا قرمز مایل به زرد محصور می‌شده است. سطرها گاه به رنگ خاکستری روشن و از مرکب هندی رقیقی بوده... عنوان، تقریباً در همه جا شامل یک جمله طویل به رنگ روشن در چندین صفحه پی‌درپی بوده است... گل‌ها یا چین و شکن‌هایی که اغلب گرد عنوان می‌آمد، همیشه هم رنگ‌اند، اما گاهی با نقطه‌ها و خطوط ممیز به رنگ متمایز دیگری تغییر می‌کرده است. آنها [کاتبان] برای رفع یکنواختی سطرهایی که با مرکب مشکی نوشته می‌شده‌اند، بسیار راغب بودند که با آوردن چند سطر رنگی، بیشتر به رنگ سرخ ارغوانی، آن را دل‌انگیزتر کنند (کلیم کایت، ۱۳۸۴: ۷۲).

یوگو مونره دوویلار درباره جنس کاغذهای مورد استفاده مانویه می‌نویسد:

«مرغوب‌ترین کاغذ ترکستان از *boehmeria nivea* (سفید چون برف) و *brussonetia* ساخته می‌شد که با کنف و اغلب با الیاف پنبه آمیخته بود. از ابریشم و کاغذ پوستی نیز برای تحریر استفاده می‌شد. مانویان از بهترین مرکبی که غیر قابل محو شدن بود، استفاده می‌کردند، ولی آنها را به تنهایی به کار نمی‌بردند، بلکه در هر صفحه‌ای عنوان و یا بخشی از متن را با مرکب رنگی می‌نوشتند، مثل رنگ‌های قهوه‌ای، نارنجی، آبی تیره، آبی روشن، قرمز و سبز. شکل کتاب‌ها هم فرق می‌کرد؛ بعضی از متون را بر روی تومارهای بلند *Vellum* کهن^۷ می‌نوشتند. برخی دیگر نیز مثل پوتی (Poti) هندی بود و در یک یا دو سر کاغذ میله چوبی قرار داشت و کاغذ بر روی آن میله، لوله می‌شد. بالاخره کتبی نیز بودند که همسان غربی به کار می‌رفتند و این نوع کتب معمولاً کاربرد عمومی داشتند. جلدآرایی آنها، عالی و طراز اول بود... (پوپ، ۲۸ - ۱۳۷۸: ۲۹). از بازمانده کتاب‌های مکشوف در آسیای مرکزی پیداست که پوشش بیرونی کتاب‌ها از برگ زر و مزین به مینیاتورهای بسیار بوده است (پوپ، ۱۳۷۸: ۳۳).

این جلدها به لحاظ فن و نقش‌مایه‌های تزئینی شبیه جلدهای همزمان مصری بود (پوپ، ۱۳۷۸: ۲۹).

آثار مانوی یعنی آثاری که پیروانش نوشته‌اند بسیار زیاد است و از جمله این آثار شعرهایی به زبان پهلوی اشکانی است، مانند دو مجموعه شعر که مضمون آنها، هبوط روح است. مانوی‌ها خیلی پیش از سنایی و بایزید بسطامی چنین مضامینی را پرورانده‌اند، و این اشعار در قرن دوم هجری کشف شده است؛ زمانی که مانوی‌ها از طریق تاجیکستان و آسیای مرکزی به چین می‌روند و پناهنده می‌شوند. آنها تا قرن نهم میلادی در شهر تورفان کتابخانه‌های عظیم داشته‌اند و همین متون یادشده و متون بسیار دیگری روی چرم در کتابخانه‌های آنان به دست آمده است. از این گذشته، در آن زمان به ویژه در خاورمیانه، هنر شغابخشی و معجزه از درجه بالایی برخوردار بود؛ هنری که مانی از آن بی‌بهره نبود. او پزشک و حکیمی توانا بود.

استعدادهای هنری و ادبی مانی به طرز شگفت‌آوری متنوع بود. او در همه رشته‌های مختلف ادبیات شرق تسلط کامل داشت. نه تنها در غزل و حماسه بلکه در توصیفاتش از جدال بین دنیای نور و ظلمت. اگر دنیای خاورمیانه به طبقه‌بندی ادبیات آشنا بود می‌بایست او را یک درام‌نویس بنامد. موعظه‌های او به شکل ستایش‌انگیزی طرح شده بود و به زبانی ساده و بی‌تکلف برای اشخاص عادی کیفیت دنیای ماده را روشن می‌ساخت. وی برای رنگ و روح دادن به مواظ خود تمام نمادها، تمثیل‌ها و تشبیه‌های عرفانی را به کار می‌برد و برای القای کلامی که می‌خواست در ذهن شنونده نقش بزند، از طریق ارائه مثال‌های غم‌انگیز، خنده‌آور، و حتی مثال‌های تا اندازه‌ای زشت، از داستان‌های مربوط به حیوانات، جنایات، حکایات وحشتناک و یا روایات زندگی روزمره یا درباری، عمل می‌کرد. او قدرتی خارق‌العاده در جذب شنونده داشت. او که خود در واقع مجذوب و مسحور اساطیر بود، بارها برای به وجود آوردن محیط مطلوبش به آنها رجوع می‌کرد (ویدن گرن، ۱۳۷۶: ۱۸۴).

ادبیات مانوی را به دو بخش تقسیم می‌توان کرد: ادبیات دینی و ادبیات ناب، مانند شعر و داستان و دیگر انواع ادبیات آفرینشی. وقتی در ادب فارسی از نخستین شاعران سخن به میان می‌آید، از ابو‌حفض سعیدی و ابوسلیک گرگانی یاد می‌کنند، در حالی که ادبیات فارسی از ادبیات ایرانی جدا نیست و نخستین شاعر باید «وهمن خورشید» را به حساب آورد که دو مجموعه شعر از او باقی مانده که از اشعار عرفانی ایرانی است. سابقه شعر سپید و نمونه‌های ادبیات داستانی را نیز در ادبیات مانوی می‌توان یافت.

در متون مانوی، چهار نوع ادبی می‌توان یافت:

● ادبیات آموزشی با قطعات زیبا که گاه با گلستان پهلوی می‌زند.

- ادبیات غنایی که هم در شعر و هم در نثر مانوی نمونه‌هایی از آن می‌توان یافت.
- ادبیات روایی که از این نوع، داستان‌های بسیاری در نوشته‌های مانوی داریم. نوشته‌هایی که در واقع هم داستان است و هم تمثیل.
- تمثیلات سعیدی مانوی آن قدر زیاد است که «زندان مان» توانسته از آنها یک جلد کتاب چاپ کند. اینها همان داستان‌های خیلی کوتاه یا داستانک است.
- زندگینامه‌نویسی که شاخه‌ای جدید در ادبیات ایجاد کرد.

مانی خود زندگینامه نوشته است. او اولین کسی است که حدود ۱۷۰۰ سال پیش زیست‌نامه خود را نوشته و در آن خود و خانواده‌اش را معرفی می‌کند (<http://fa.wikipedia.org> ۱۳۸۵/۱۱/۲۷) کتابی که زندگینامه مانی در آن آمده، خردترین کتابی است که از روزگار باستان سراغ داریم. اندازه برگ‌های پوستی آن، تنها ۳/۵ در ۴/۵ سانتی متر است که به آسانی در قوطی کبریت جا می‌شود. هر کدام از این برگ‌های کوچک، ۲۳ سطر دارد که بسیار نازک نوشته شده است. زبان و دبیره آن یونانی است (<http://akrane.persianblog.ir>, ۱۳۸۸/۲/۶)

چون کتاب دربرگیرنده همه زندگی مانی بوده، باید بسیار پربرگ بوده باشد و شاید هم چند جلد بوده است. تنها ۱۹۲ برگ از این زندگینامه تا روزگار ما بر جای مانده. مانی در نخستین برگ در دست کنونی، چهارساله است، پس سرآغاز زندگینامه‌اش در دست نیست (همان، ۱۳۸۸/۲/۶).

این کتاب باید در سده پنجم ترسایی در مصر، جایی که در آن زمان هنوز مانی‌گرایانی در آن بوده‌اند، نوشته شده باشد.

۳-بخشی از کتاب زندگینامه مانوی

شایان ذکر است که به اشتباه اولین اتوبیوگرافی دنیا را مربوط به سنت آگوستین می‌دانند.

سنت آگوستین

سنت آگوستین فیلسوف و حکیم کلامی ایتالیا است که در سال ۳۵۴م متولد شد و در سال ۴۳۵م درگذشت.

وی از علمای تراز اول مسیحیت محسوب می شود که آرا و اندیشه های او تأثیری جدی بر الاهیات و کلام مسیحی بر جای گذاشت.

او از پدری کافر کیش و مادری مسیحی در شهر تاگاشته در شمال آفریقا به دنیا آمد. وی به تحصیل در علوم و کلام مسیحی پرداخت. ابتدا گرایش هایی به آیین مانوی پیدا کرد، او به مدت ۹ سال به عنوان مبلغ مانوی به تبلیغ آن کیش پرداخت. اما بعدها با تعبیر و راهنمایی های اسقف «سنت اندروز» به مسیحیت گرایید و به دست وی تعمید یافت.

دیدگاه آگوستین درباره فلسفه و کلام مسیحیت تا قرن هفدهم همچنان به عنوان یکی از منابع اصلی فقه مسیحیت تدریس می شد. وی پس از گرایش به مسیحیت، شیوه زندگی راهبانه و زاهدانه ای را در پیش گرفت تا اینکه از سال ۳۹۶م به سمت اسقفی شهر هیپو در شمال آفریقا برگزیده شد. دوران اسقفی وی مصادف بود با مخالفت ها و رویارویی های فکری و فلسفی متعدد، به طوری که وی در این ایام به مخالفت و مقابله با آرای مخالفان پرداخت. او شرح این برخوردها را در کتاب شهر خدا توضیح داده است و پیش از آن نیز دیدگاه ها و نقطه نظرات متفاوتی را در خصوص دیدگاه های فکری و تلاطم های روحی خود در کتاب اعترافات به ثبت رسانید، که آن را اولین اتوبیوگرافی دنیا می دانند. در مجموع، آرای کلامی و فلسفی وی بر دستگاه فلسفی و کلامی مغرب زمین تأثیر به سزایی گذاشته است.

شاید ذهنیت ۹ساله سنت آگوستین در پیروی از آیین مانوی بر مصورسازی کتب قرون وسطی بی تأثیر نبوده است!

ذکر مانویان در کتاب های سایر مذاهب

غیر از آثار و نوشته های مانوی، آثار دیگری نیز وجود دارد که افرادی به غیر از مانوی ها از جمله مسلمانان دربار آنان نوشته اند. در کتاب های فارسی از سده چهارم تا قرن سیزدهم هجری در باره مانویت آگاهی های زیادی می توان کسب کرد. مهم ترین این کتاب ها در زبان فارسی بیان الادیان ابوالمعالی و همچنین فارس نامه ابن بلخی است. در زبان عربی نوشته ها زیادتر است و نزدیک یکصد

و هفتاد کتاب و رساله در باره مانویه وجود دارد. آثار الباقیه بیرونی و الملل والنحل شهرستانی و الفهرست ابن ندیم جزء بهترین نوشته‌های عربی در این زمینه‌اند. الفهرست نام کتاب‌هایی را می‌برد که اصل آنها از بین رفته است، ولی در دست‌نوشته‌های مانوی گاهی نام‌هایی که در الفهرست ذکر شده، به چشم می‌خورد. در متون سریانی و یونانی هم در این زمینه آثاری وجود دارد. از مشهورترین این کتب که امروزه بحث روز دنیا در زمینه مانی‌شناسی است، کتابی است با نام آکتا آرخل آی.

آکتا آرخل آی که به زبان یونانی است، منبع گران‌سنگ امور پژوهشی در اکثر کشورها، به‌ویژه در آمریکا محسوب می‌شود؛ چرا که برپایه باورهای آنها، این کتاب که در قرن چهارم میلادی نوشته شده از این جهت اهمیت دارد که بسیاری از مسائل عرفان مسیحی را هم حل می‌کند (<http://fa.wikipedia.org> ۱۳۸۵/۱۱/۲۷)

نتیجه‌گیری

مانی، پیام‌آور نور و روشنی، بنیانگذار نوعی گنوسیسیم است. هیأت مجموعه تعلیمات و گفتارهای مانوی معجونی است حاصل از ترکیب طریقه‌های گنوسی مسیحی رایج در شرق (سوریه)، بین‌النهرین و عقاید قدیمی بابل و فلسفه هلنی یا یونانی جدید و عقاید ایرانی زردشتی و غیر زردشتی. بنابراین آیین مانوی اندیشه مسیحیت گنوسی، رازورزی زرتشتی و عرفان بودایی را در بطن خود دارد، کثرت است اما بر اصل وحدت، متکی. که همه و همه ناشی از آن است که مانوی آیین خود را دنیایی و جهان‌شمول می‌دانسته است. او برای آنکه پیام خود را به گوش تمامی جهانیان برساند، از هنر کتابت و نقاشی بهره گرفته است.

مانوی کتاب‌های بی‌شماری دارد. به هر حال، تنها کتابی که به زبان فارسی میانه نگاشته است، کتابی است به نام «شاپورگان» که در آن چکیده اندیشه‌های خود را برای شاپور اول ساسانی بیان کرده و آن را به شاهپور اول اهدا کرده است.

وی یک بدعت‌گذار و مروج آیینی عرفانی بود و برای معرفی آیین خود، از هنر جذاب نقاشی و خوشنویسی بهره گرفت. دشواری درک کیش مانوی، با اسطوره‌های پیچیده‌اش باعث شده که مانوی حرف‌های خود را در قالب کتاب مصوری به نام ارژنگ، ارائه کند تا در بین عامه مردم (کم‌سوادان و بی‌سوادان) نفوذ کند و در این کار موفق هم بود. چون ظرف مدت کوتاهی پیروان بسیاری گرد خود جمع کرد و آیین خود را تا آسیای صغیر و بیزانس و از سمت شرق تا آسیای مرکزی و سرحدات غربی چین گسترش داد. ارژنگ چندین قرن کارکرد آیینی داشت تا اینکه در قرن پنجم هجری به

دست متعصبان غزنوی از بین رفت. مانی کتاب‌های دیگری نیز دارد.

تذهیب کاری و تزئینات کتاب‌های مذهبی نزد مانویان رواج بسیار داشته و در حقیقت صحنه‌ای از نمایش آزادسازی نور به شمار می‌رفته است. از مشخصات بارز کتاب‌آرایی مانوی استفاده از فلز طلا در تزئینات و حاشیه‌ها و جلد کتاب برای نمایش روشنایی بوده است. همچنین، تزئینات و نوشته‌ها در کتب مانوی، آنها را خاص و منحصر به فرد نموده است. وجه بارز و مختص مانوی‌ها در ارائه کتاب‌هایشان ارتباط بسیار نزدیک بین نوشته و تصویر است؛ چرا که مانی فراتر از زمان خود دریافته بود که چگونه کلمه و تصویر را به هم آمیزد و آن را در جهت تبلیغ آیین‌اش به کار گیرد.

به طور اجمالی از مشخصات کتاب‌آرایی مانویان می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

● تنوع آثار و دست‌نوشته‌های مانوی به زبان‌های مختلف از جمله: دست‌نوشته‌های قبطی - فارسی میانه و پارتی - سغدی - چینی - ترکی (اویغوری) و نظایر آنها.

● انتشار نور به سبب بیان نور الاهی بر تمامی کائنات.

● ارتباط مرتبط بین متن و نگاره و ترکیب منسجم نوشته و تصویر به منظور بیان پیامی واحد در ذهن بیننده

● قطع‌های بزرگ نسخ دست‌نوشته‌ها و صحافی محکم و تزئینات

● جلد کتاب‌ها به عنوان بخش ذی‌قیمت کتاب نشان داده می‌شد. گوشه‌های جلد، اغلب با عاج یا چرم لعاب داده و یا پوست گوساله پوشیده می‌شد.

● استفاده از فلز طلا در تزئینات و حاشیه‌ها و جلد کتاب

● جنس ورق‌هایی که بر روی آن می‌نوشتند، ابریشم، چرم و کاغذ بود.

● استفاده از نی و قلم‌مو به عنوان وسیله کتابت

● بزرگ‌تر نوشته شدن و بالأخص مزین نمودن حروف آغازین نوشته‌ها با یک شکل هنری یا تزئین خاص

● عنوان‌ها درشت و رنگی با گل‌ها و تزئینات اطراف آن و نقطه‌گذاری‌ها با رنگ‌های متضاد و به

صورت خط و نقطه

● دل‌انگیزتر نمودن نوشته‌ها با آوردن چند سطر رنگی، بیشتر به رنگ سرخ ارغوانی

● خوانایی نوشته‌ها و عنوان‌ها

● همخوانی تصویر و متن از نظر محتوایی

● دقت در تقسیم‌بندی و ترتیب نوشتن متون به منظور بیان نمودن اعتقاد به نظم و انسان کامل و عارف

پی نوشت ها:

۱. در بعضی منابع از کتاب های مانوی با عنوان: اونجیلون زیندگ [انجیل زنده]، بیان زنده گان [کنج زندگی]، رسالات. رازان (اسرار)، کوان (غولان)، دیبان (دیوان، نامه ها)، مزامیر و نیایش ها، نام برده شده است (<http://fa.wikipedia.org>، ۱۳۸۵/۱۱/۲۷).
 ۲. مانی کتابی دارد به نام ابتون (به زبان یونانی) و در زبان پارسی اردهنگ و در پارسیک ارتنگ و در قبضی ایقونس و در کتب مانوی چینی «تصویر دو اصل بزرگ» نامیده می شود (تقی زاده، ۱۳۲۹: ۲۳).
 ۳. زبان سفدی در میان مانویان آسیای میانه رواج داشته است. پس آشکار است که بخشی از منابع مانوی را دست نوشته های سفدی تشکیل می دهد.
- #### 4. Book of Kells
۵. البته چون حروف این کتاب ها لاتین است و در لاتین ابتدای هر حرف با کاپیتال (حروف Capital) آغاز می شود، این قضیه مأخوذ از آن است.
- #### 6. India ink
۷. به ترکی: تاقریج Tagzich. که همان کاغذ پوستی (کاغذی که از پوست آهو ساخته شده باشد) یا رق و یا به اصطلاح چرم ساغری است.

منابع:

کتب فارسی:

- آموزگار، ژاله (۱۳۷۶)، تاریخ اساطیری ایران، تهران، انتشارات سمت.
- ابن ندیم، محمدبن اسحاق (۱۳۸۱)، مانی (به روایت ابن ندیم)، ترجمه: دکتر محسن ابوالقاسمی، تهران: طهوری.
- اسماعیل پور، ابوالقاسم، (۱۳۷۳)، آیین گنوسی و مانوی، تهران، فکر روز.
- اسماعیل پور، ابوالقاسم، (۱۳۷۵)، اسطوره آفرینش در آیین مانی، تهران، فکر روز.
- اسماعیل پور، ابوالقاسم، (۱۳۸۱)، اسطوره آفرینش در آیین مانی با گفتاری در عرفان مانوی، تهران کاروان.
- افشار شیرازی، احمد (۱۳۳۵)، مانی و مانویت، تهران، انجمن ایران شناسی.
- اولانسی، دیوید (۱۳۸۰)، پژوهشی نو در میراث پرستی (کیهان شناسی و نجات و رستگاری در دنیای باستان)، ترجمه و تحقیق: مریم امینی، تهران، چشمه.
- پوپ، آرتور، (بی تا)، آشنایی با مینیاتور ایران، ترجمه: حسین نیر، تهران، بهار.
- پوپ، آرتور، (۱۳۷۸) سیر و صور نقاشی ایران، ترجمه: یعقوب آژند، تهران، مولی.
- تجویدی، اکبر (۱۳۷۵)، نگاهی به هنر نقاشی ایران، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، چاپ دوم.
- تفضلی، احمد (۱۳۶۴)، مینوی خرد، تهران، نشر توس، چاپ دوم.
- تقی زاده، سید حسن (۱۳۷۹)، مانی و دین او، تهران، فردوس، تنهایی، حسین ابوالحسن (۱۳۸۱)، جامعه شناسی دینی در شرق باستان، تهران، بهمن برنا.
- دوشن گیمن، ژاک، (۱۳۷۸)، اورمزد و اهریمن: ماجرای دو گانه باوری در عهد باستان، ترجمه: عباس باقری، تهران، فرزانه روز.

- دو کره. فرانسوا، (۱۳۸۰)، مانی و سنت مانوی، ترجمه: عباس باقری، تهران، فرزان روز.
- کلیم کایت، هانس یونخیم، (۱۳۸۴)، هنر مانوی، ترجمه: ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران، ستوره.
- ویدن گرن، گنو (۱۳۷۶)، مانی و تعلیمات او، ترجمه: دکتر نزهت صفای اصفهانی، تهران، مرکز.
- هامی، لونی، ویلار، مونره دو- ویدن گرن، گنو، (۱۳۸۲)، هنر مانوی و زرتشتی، تهران، مؤسسه.

منابع لاتین:

1. Boyce, Mari. (1975), A Word- List of Manichaen Middle Persian and Parthian, Acta Iranica 9, Leiden,

Tehran liege

دایرةالمعارف و فرهنگ‌ها:

- پاکباز، روبین (۱۳۷۸)، دایرةالمعارف هنر، تهران، انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول
- دهخدا، (۱۳۲۵ خورشیدی)، لغتنامه، تهران، مجلس
- عمید، حسن (۱۳۷۹)، فرهنگ فارسی عمید، تهران، امیرکبیر، چاپ نوزدهم
- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۶۹)، فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی، تهران، سروش، چاپ اول

فصلنامه هنر
شماره ۸۲

۱۵۶

نشریات:

- اسماعیل پور، ابوالقاسم (۱۳۷۷)، «بازسازی 'رژنگ مانی'»، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، تهران، ش ۲۴، ۲۳
- دبیری، بهرام (۱۳۷۳)، «از مانی تا مکتب شیراز و ماتیس»، مجله آدینه، ش ۹۶

Internet Surveys:

- <http://fa.wikipedia.org/wiki/>
- <http://www.theopedia.com/Manicheanism>
- [http://en.wikipedia.org/wiki/Mani_\(prophet\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Mani_(prophet))
- http://depts.washington.edu/silkroad/exhibit/religion/neslorians/fig_115.html
- http://books.google.com/books?id= ikfnWtpbnyQC&dq= Mediaeval+Manichaeen+ Book+ Art+&pg=PP1 & ots= NVtdqsKhK_ & sig = KeiYmKSHppHAGZAAINVJuV2d5yY & prev
- <http://akrane.persianblog.ir/post/6449>